

Atf/Citation: Dağistanlıoğlu, B. E. (2024). Türk dilinin tarihsel sözlüğüne katkı: Harezmi Türkçesinde tut- fiilinin anlamı üzerine bir tasnif denemesi. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi (UDEKAD)*, 7 (4), 1041-1058. DOI: <https://doi.org/10.37999/udekad.1574970>

B. Erdem DAĞISTANLIOĞLU*

TÜRK DİLİNİN TARİHSEL SÖZLÜĞÜNE KATKI: HAREZM TÜRKÇESİNDE TUT-FİİLİNİN ANLAMI ÜZERİNE BİR TASNİF DENEMESİ

CONTRIBUTION TO THE HISTORICAL DICTIONARY OF TURKIC LANGUAGES: A CLASSIFICATION ATTEMPT ON THE MEANING OF THE VERB TUT- IN KHAREZM TURKISH

ÖZET

Bir dilin anlatım imkânları ve söz varlığının tarih içinde biçim ve anlam boyutundaki gelişimine, değişimine tarihsel sözlüklerde yer verilmektedir. Sözcüğün kavram karşılama kapasitesinin genişlemesi yani çok anlamlılığı, dilin tarihî sürecinde ve farklı değişimlerinde üretimin anlam boyutundaki görünümüdür. Bu nedenle, araştırma kapsamında bir üretim yolu olarak anlam değişimleri esas alınmıştır. Sözcükler, saymaca bir çağrışıma dayanan kavramsal anlamlarının ötesinde kullanıma bağlı, kolay ve etkili anlatım amacıyla, aktarmalarla ve kullanım sıklığına dayalı olarak yeni kavramları karşılayıp kapsamını genişletebilmektedirler. Bağlam, deyimleşme, metaforik kullanım, çağrışım vd. nedenlerle bir gösterenin birden çok gösterilene işaret etmesi, yan anlam sahibi olması alan yazınında çok anlamlılık terimiyle adlandırılmaktadır. Bu çalışmada tut- fiilinin Harezmi Türkçesindeki kullanımları dikkate alınarak çok anlamlılığı sorgulanmış, derlem esasına göre elde edilen veri sözlük maddesi olarak tasarlanmıştır. Ön incelemede sıklığı ve değişkenleri tespit edilerek tut-fiilinin Harezmi sahası metinlerinde çok anlamlılığı yansıma bakımından ölçüt kabul edilebileceği varsayılmıştır. İnceleme konusu olan madde başı tut-fiiline yönelik tanık cümleler, anlamı yansıtacak biçimde ve tespit edilen tüm metinlerden tanıklarla sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Harezmi Türkçesi, Sözlük, Anlam Bilimi, Kavramsal Anlam, Yan Anlam.

ABSTRACT

Historical dictionaries include the development and changes in the expressive possibilities and vocabulary of a language in terms of morphological, syntactic, and meaning throughout history. The expansion of a word's capacity to meet concepts, its polysemy, is the manifestation of production in the semantic dimension in the historical process of the language and its different variants. Therefore, meaning changes as a way of production have been taken as the basis within the scope of the research. Words can expand their scope and meet new concepts through transfers and based on frequency of use, for the purpose of easy and effective expression, beyond their denotational meanings based on arbitrary associations. The fact that a signifier points to more than one signified due to context, idiomatization, metaphorical use, association, and other reasons, having connotations, is termed polysemy. In this research, the polysemy of the verb tut- was examined considering its uses in Khwarezm Turkish, and the data obtained based on the corpus was designed as a dictionary entry. The research is limited to these four works that have the ability to represent Khwarezm Turkish. It was assumed that the verb tut- could be considered a criterion in terms of reflecting polysemy in Khwarezm texts, as its frequency and variables were determined in the preliminary examination. Witness sentences for the headword verb tut- are presented in a way that reflects the meaning and with witnesses from all identified texts.

Keywords: Khwarezm Turkish, Dictionary, Semantics, Denotation, Connotation.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/Türkiye. E-Posta: erdemdgstn@gmail.com / Assist. Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Language and History-Geography, Department of Turkish Language and Literature, Ankara/Türkiye. E-Mail: erdemdgstn@gmail.com

Giriş

Dilsel göstergelerde, bir varlığı başka bir varlıkla işaretleme sistematüğinde Ferdinand De Saussure'e (1998) göre dil ile dil dışı dünyadaki gerçeklik arasında kavramlar yer almaktadır. Kavram, dil kullanıcıları için ortak nitelikleri haiz imgeler, göstergebilimindeki gösterilendir (Vardar, 2002, s. 132; Korkmaz, 2007, s. 143). İnsanın varlığı düşünme süreci ana diline ait kavramlar, o kavramlar etrafındaki ortaklıklara sahip deneyimler, müşterek değerler taşımaktadır (Vardar, 2002, s. 132; Korkmaz, 2007, s. 143; Aksan, 2006b, s. 15; Bilgin, 2006, s. 25). Gösterenle gösterilen arasındaki nedensiz bağ ile insan belleğinde tasarlanan, göstergeyle bir varlığı veya kavramı eşleştirme ise anlamlamayı sağlamaktadır (Aksan, 1987, s. 55; Guiraud, 1999, s. 23; Vardar, 2002, s. 21; Korkmaz, 2007, s. 18; İmer vd., 2011, s. 29; Karaağaç, 2018, s. 142). Anlam, alan yazınında sözcüğün birlikte kullanıldığı diğer birimlerle insan belleğinde yarattığı kavramlar (Korkmaz, 2007, s. 18), sözcüğün tek başına veya birlikte dizildiği birimlerle insan belleğinde oluşturduğu kavramlardan her biri (<https://sozluk.gov.tr/> 10.10.2024 20.30), dilde bir birimin yansıttığı tasarım, kavram, içerik (Aksan, 1987, s. 55; Vardar, 2002, s. 18; İmer vd., 2011, s. 25; Karaağaç, 2018, s. 115) biçimlerinde tanımlanmıştır.

Dilde gösteren ses ve ses kümeleri olarak sözcük üretimi yapısal düzlemde ekleme, başkalaşma, çekimleme, bükümleme, tonlama, birleştirme, yineleme, kayma, kırpma, geri türetme, örnekseme, doğrudan kopyalama gibi farklı yöntemlerle gerçekleştirilmektedir (Uzun, 2006, s. 35-46; Demirci, 2017, s. 159-170). Bu araştırma kapsamında ise anlam boyutundaki değişimler esas alınmıştır. Zira sözcüğün kavram karşılama kapasitesinin genişlemesi yani çok anlamlılığı dilin tarihî sürecinde ve farklı değışkelerinde (varyant) üretimin bir parçası olarak görülmektedir. Aksan (2006b, s. 51-52), toplum yaşayışıyla doğrudan alakalı olan ve zamanla görülen değışimlerin kavramsal anlama kadar varabildiğini, göstergenin göndergeyle olan ilişkisindeki başkalaşmaların yan anlamlar boyutunda zenginlikler taşıyabileceğini belirtmiş, bunun aksi hâlinin yani bilinen en eski kullanımlarından bu yana sözcüğün anlamının muhafaza edilebildiğini de ifade etmiştir.

Anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam kayması, anlam kötüleşmesi veya iyileşmesi, aktarma ile muhtelif değışkelerden kod taşıyarak da ortaya çıkabilen genel manada anlam değışimi, dilin tarihî seyrinde dillik bilgi birikiminin yanı sıra ruh ve toplum bilimsel olgularla açıklanabilen, dil içi ve dil dışı olmak üzere genellikle iki ana başlıkta ele alınagelen anlam gelişimidir (Vardar, 2002, s. 20-21; Demirci, 2017, s. 222-223; Karaağaç, 2018, s. 27 Karaağaç, 2018, s. 27). Söz varlığında anlam değışiminin niteliğini sözcüğün kullanım sıklığı ve dizim/eş dizim bakımından kullanım yeri çeşitliliği etkilemektedir. Aksan (2006b, s. 71), teknik terimlerin genel manada tek anlamlılığına karşı organ adları, sık kullanılan fiiller vb. sözcüklerin kavramsal anlamıyla bir şekilde bağı olan yeni anlamları farklı tarihî evre ve sahalarda hızla kazandığını belirtmektedir. Bağlam esaslı takip edilebilir bu anlam değışimleri içinde, tarihî süreçlerde belki de takibi en zor olan dil ilişkileri veya gizli diller gibi muhtelif değışkelerle temas sonucu ortak dile giren sözcüklerdir. Meslek, statü, yaş, cinsiyet, üst yapıda metin türü, bireysel tercihler gibi farklı nedenlerle ortaya çıkabilen dil değışkelerinin bunların üstünde bir anlaşma aracı olarak kullanılan ortak dile taşıdığı kodlarla alakalı anlam değışimleri, bir şekilde metin karşılaştırmalarıyla ve çok zamanlı takip edilerek açıklanabilirken belirli sosyal gruplara ait özel dillerden ortak dile kopyalanan kodların sürecini tarihî zeminde tespit etmek ise oldukça güçtür (Özkan, 2008, s. 23; Demir, 2009, s. 16-22; Yıldırım, 2012, s. 7).

Ölçünlü bir dilde anlam değişmelerinin esas alındığı, kendisinden doğduğu ve bir şekilde kendisiyle bir temas noktası bulunarak değiştiği kabul edilen anlam, alan yazınında *temel, düz, kavramsal, bilişsel, göndergesel/gönderimsel anlam* gibi terimlerle karşılanmaktadır. Saymaca bir çağrışıma dayanan kavramsal anlam (denotation), *sözcüğün ilk kullanılışındaki anlamı, ilk ve asıl anlam, sözlük anlamı, sözcük ve göndergesi arasında karmaşık olmayan, nötr ilişki* vb. biçimlerde açıklanmıştır (Guiraud, 1999, s. 49; Vardar, 2002, s. 85; Korkmaz, 2007, s. 26, 199; Günay, 2007, s. 69; İmer vd., 2011, s. 106; Kıran ve Kıran, 2013, s. 310; Jackson, 2016, s. 36-37; Karaağaç, 2018, s. 346, 783). Anlamı belirleyen unsurlar olarak dil içi bağıntı ile bağlam ve durum dikkate alınmakta, anlam belirginleştiricisinin bağlam olduğu kabul görmektedir (Guiraud, 1999, s. 42; Vardar, 2002, s. 18; Aksan, 2006b, s. 48). Sözcüğün çevresinde kullanılıp anlam, yapı, işlev, dizim gibi etkenlerle onu etkileyen iç bağlamken zaman, yer, konum, cinsiyet gibi etkenler ise dil dışı etkiler veya durum bağlamıdır (Aksan, 2006a, s. 75-76; İmer vd., 2011, s. 41). Değişmeyen iç özellikler olarak görülen kavramsal anlam, bağlama göre eş dizisel ve birey ya da toplumsal kültür kodlarıyla, deneyimlere bağlı olarak çağrışımsal anlamlar kazanmaktadırlar (Özsoy ve Erk Emeksiz, 2013, s. 56).

Sözcüğün dizimdeki yeri, işlevi, iletişimde bağlam veya duyuşsal değeri gibi bütün etkenler kavramsal anlama bir noktada bağlı ancak aktarma, benzetme ve deyimleşme gibi olaylarla ondan çokça da uzaklaşabilecek anlamları doğurmaktadır. Gösterene karşı zihinde beliren anlam olarak tanımlanan kavramsal anlama sahip sözcük; *kullanıma bağlı, kolay ve etkili anlatım amacıyla, aktarmalarla ve kullanım sıklığına dayalı olarak yeni kavramları karşılayıp kapsamını genişletir, yan anlamlar* (connotation) kazanır (Korkmaz, 2007, s. 238; Aksan, 2006b, s. 50, 70; Karaağaç, 2018, s. 852). Yan anlamlar, etkisel ve duyuşsal bakımdan bireysel izler taşıyabildiği gibi çağrışımsal kodlarıyla toplumsal izleri de içerirler (Vardar, 2002, s. 20-21, 215-216; Aksan, 2006b, s. 56; İmer vd., 2011, s. 71, 261; Jackson, 2016, s. 36-37). Yan anlamı, sözcüğün dâhil olduğu bağlamla değerlendiren Kıran ve Kıran (2013, s. 312), dil düzeyi ve bilişsel modelle doğrudan ilgili gördükleri bu kavramı *izleksel yan anlamlar, özelleştirme yan anlamları, değerlendirme yan anlamları, kültürel yan anlamlar* biçiminde sınıflandırmıştır. Jackson (2016, s. 36-37) bir nesil, topluluk veya birey için dahi sınırlı tutulabilecek yan anlamların, dil kullanıcılarınca genel tercihe dönüşmesi hâlinde bir sözlük birimine katkı sunacak niteliğe evrildiğini belirtmiştir.

Yan anlamı gösteren birimlerin aldığı durum ekli tamlayıcılar ve bağlamda birlikte kullanıldığı sözcüklerin niteliği de anlam boyutunu işaretler özellikler arz etmektedir. Güncel Türkçe Sözlük'te vur- fiilinin birinci anlamında birine veya bir şeye "hızla çarpmak; çakmak, geçirmek, inmek" açıklaması fiilin ancak yönelme durumundaki isimlerle kullanımında mümkünken on altıncı anlamı olan "Silahla yaralamak, öldürmek" anlamının yalnızca belirtme durumu ekli isimlerle kullanılabildiği görülmektedir. Doğan (2011), Türkçe fiillerin istemlerini ve anlam değişimlerini Türkçe Sözlük'teki anlamları ekseninde incelediği çalışmasında tut- fiilini de o günkü otuz iki anlamıyla ele almıştır. Bugün Güncel Türkçe Sözlük'te bu fiilin kırk altı kavramı karşıladığı görülmektedir. Tarihî metinlerde, bilhassa dil içi aktarım söz konusu olduğunda, çeviri biliminin doğasındaki sorunların sözcükleri anlamlandırma ve durum ekli tamlayıcılarla çoklu kullanımını izah etmede zorluklar taşıdığı görülmektedir. Bu çalışma kapsamında, tespit edilip sınıflandırılan üç ve yirmi yedinci maddelerin tanık cümlelerinde eş dizimli söz varlığının benzerliğine rağmen bağlamla anlam ayırdına varılabildiği, öte yandan deyimleşmiş kabul edilebilecek bu tanıklarda, yapının söz dizimsel birleşiminde ekli nesne durumu olarak farklı kullanıma sahip olduğu görülmektedir:

Uymak, tabi olmak, söz dinlemek: HKT-317a-10 [...] takı **kulak tuttu idisinge** takı sezâ kılındı.

Dinlemek: ME-58-5 **Kulakın tuttu** eşitmek için, kulak koydu eşitmekge.

Ayrıca bir yan anlamın tanıkları içinde hem eksiz hem de yönelme durumunda isimle oluşan eş dizimli kullanımlar dikkat çekmektedir. Bu birleşiklerin her ikisi de nesne durumu almaktadır:

Varsaymak, öylece kabul etmek, öylece bilmek: KE-167v-8 Ey Zekeriyâ İdi °azze ve celle sanğa beşâret (9) bërür Yahyâ atlıg oğuldın, o oğul °İşi atlıg yalavaçnı *râstğa tutar*, arıg turur. KE-154v-3 Yünus İblis sözün *râst tutup* öwkelep hatunı birle oğlanların (4) alıp yazığa çıktı.

Bağlam, dizim, birleşme, somutlaştırma, deyimleşme, metaforik kullanım, çağrışım, duygu değeri vd. nedenlerle bir gösterenin birden çok gösterilene işaret etmesi, yan anlam sahibi olması alan yazınında çok anlamlılık (polysemy) olarak adlandırılmaktadır (Palmer, 1977, s. 46-51, 92; Lyons, 1977, s. 209, 607, 657; Kocaman, 1979, s. 397-401; Cruse, 2000, s. 109; Vardar, 2002, s. 62; Nerlich ve Clarke, 2003, s. 7; Yaylagül, 2004, s. 3181-3184; Aksan, 2006b, s. 70-72, 123-126; Evans ve Green, 2006, s. 36; Crystal, 2008, s. 373; İmer vd., 2011, s. 76). Genellikle nitelik veya işlevce benzerlik taşıyan nesnelere arasında kuralan bağ ile oluşan çok anlamlılık, organ adları ve sık kullanılan fiillerde yaygın görülen bir özellikken terim söz varlığındaysa çok daha sınırlıdır (Aksan, 2006a, s. 65; Aksan, 2006b, s. 71; Kıran ve Kıran, 2013, s. 297). Çok anlamlılık, bir tutumluluk veya Zipf yasası bağlamında değerlendirilebilir gibi görülse de dilin işlekliliği, canlılığı ve anlatım zenginliğine bir delil, sınırsız insan hayali karşısında daha mütevazı olan söz varlığı için bir kullanım alanı imkânı, sözcüğün farklı tarihî dönem ve sahalarda tutunmasına vesiledir (Schlieben Lange, 1997, s. 242; Aksan, 2006a, s. 66; 2006b, s. 71; Srinivasan ve Rabagliati, 2021, s. 148; Shan ve Xiaoqing, 2021; 342). Öte yandan çok anlamlılığa yönelik bağlam dışı dil betimlemelerinde olumsuzlamalar da mevcuttur. Aksan (2006b, s. 72), Ullmann (1962) ve Lyons (1977) vd. atıfla alan yazınında çok anlamlılığın anlam bulanıklığına yol açtığı görüşünün metin ve bağlam göz önünde bulundurulduğunda mümkün olmadığını belirtmiştir.

Bu araştırmada tut- fiilinin Harezmi Türkçesindeki kullanımları dikkate alınarak çok anlamlılığın sorgulanmış, derlem esasına göre elde edilen veri sözlük maddesi olarak tasarlanmıştır. Türkçenin tarihsel sözlüğüne yöntem ve içerik bakımından katkı sağlaması amaçlanan çalışmada yan anlamlar, kendisini yansıtan farklı dizimlik ve biçimliklere sahip cümlelerle tanıklanmıştır.

Yöntem

Bir nitel araştırma hüviyetinde olup doküman incelemesi yönteminin kullanıldığı bu çalışma, Harezmi Türkçesini farklı metin türleriyle yansıtmaya adına öyküleyici anlatıma sahip ekseriyeti mensur bir metin (Kıyasü'l-Enbiyâ - KE), manzum bir metin (Mu'inü'l-Mürîd - MM), bir sözlük metni yahut dizge tümcelerinden oluşan dil öğretim aracı (Mukaddimetü'l-Edeb - ME) ve metin tümcelerinin çevirisi esasında oluşturulmuş, satır altı nitelikli çeviri eserle (Harezmi Türkçesi Kur'ân Tercümesi - Meşhed Nüshası - HKT) sınırlandırılmıştır. Çalışma kapsamında yapılan ön incelemede sıklığı ve değişkenleri tespit edilerek tut- fiilinin Harezmi sahası metinlerinde çok anlamlılığın yansıma bakımından ölçüt gösterir örnek teşkil edeceği varsayılmıştır. İnceleme konusu olan madde başı *tut-* fiiline yönelik tanık cümleler, anlamı yansıtmaya biçimde ve tespit edilen tüm metinlerden tanıklarla sunulmuştur. Anlamı farklı eş dizimliliklerle veya değişkenlerle yansıtan birden çok tanık cümle, bir metinde geçmelerine bakılmaksızın ilgili bölüme alınmıştır. Ancak makale boyutunu aşmamak için tespit edilen bütün

tanık cümleler sunulmamıştır. Çalışmada, Türk Dil Kurumunun çevrim içi “Güncel Türkçe Sözlüğü”nde (TS) *tut-* madde başı, verinin tasnifinde kılavuz olarak kullanılmıştır. Yan anlamların sıralanmasında mümkün olduğunca örneklem gözetilerek metinlerdeki kullanım sıklığı esas alınmıştır. Türk dilinin tarihî bir dönemi üzerine olan bu araştırmada her ne kadar metin esaslı bir inceleme söz konusuysa da örneklemin dönemin tüm metinlerindeki sıklığı gösteremeyeceği muhakkaktır.

Harezmi Türkçesinde Tut- Fiili

Bir dile ait söz varlığındaki seslik, dizimlik veya anlam boyutundaki değişimlere tarihsel sözlüklerde yer verilmektedir. Bu çalışmanın da konusu olan anlama dayalı değişimler -belirli sınırlarla dizim bilgisini de içermektedir- Türk dilinin farklı tarihî dönem ve sahalarındaki anlatım imkânlarını göstermesi adına kıymetli veri setleri oluşturmaktadır. Dilçin (1981, s. 24), söz varlığındaki değişimlerin bir bölümünü sözcüğün anlamının *değişmesi, unutulması, yeni bir anlam kazanması ve/veya başka dilden kopyalanan kodla eş anlamlısının bir arada yaşaması, taşıdığı anlamın birini veya birkaçını kaybetmesi, anlamının iyileşmesi veya kötüleşmesi, başka sözcüklerle tamlama, deyim oluşturması ya da türlü birleşiklerde yer alıp kavramsal anlamından uzaklaşması, somutken soyudu karşılıyor olması, özel adken tür adına dönüşmesi, kullanım sıklığının artması veya azalması* biçiminde sınıflandırmıştır. Bütün bu değişimlerin bir dilin tarihsel sözlüğünde gösterimi, sözcüğün anlam ve kısmen dizim boyutundaki başkalaşmasının tarih ve saha bağlamında takip edilebilirliğini sağlamaktadır.

Söz varlığı araştırmalarında gerek sözlük bilimi (lexicology) gerekse sözlük bilgisi (lexicography) alanlarında sözlük birimlerin yalnızca sözcük düzeyindeki yapıları değil dil bilimsel olmayan birleşikleri de kapsadığı görülmektedir (Vardar, 2002, s. 184-185). Bu doğrultuda çalışmada, yan anlamların oluşumunda eş dizimli yapılar, farklı nitelik ve işlevlerdeki birleşikler, deyimleşmiş yapılar gibi söz dizimi görünümü arz eden ifadeler, ortak kavramı bildirdikleri sürece bir başlıkta tanıklanmıştır. Deyimde *tut-* fiilini kapsayan ancak diğer maddelerle örtüşmeyen müstakil bir anlam söz konusuysa -bu deyim tasnifinde de kıymetli bir ölçüt olmalıdır- yeni bir yan anlam olarak ifade edilmiştir. Bu uygulama, Aksan (2006a, s. 121) ve Toklu'nun (2003, s. 100-101) kavram alanı başlığında değindikleri dilde bir gösterilene yönelik farklı sözcük veya sözcük gruplarıyla tasarlanan ve mizahtan öfkeye türlü duygu durumları içeren söylem farklılıklarıyla uyumlu bir tasnif yöntemi olarak görülmüş.

Türk dilinin tarihî metinlerine yönelik gramatikal dizin, sözlük çalışmalarında çoğu zaman tekrarlı olan veya bir maddede bütüncül gösterilen anlam, dilin tarihsel sözlüğüne hizmet etmemekte, anlam değişimleri ve bunu doğuran nedenlerin takibi mümkün olmamaktadır. Bu çalışmada *tut-* fiili örneğiyle tasarlanan sözlük maddesi, Türk dilinin tarihî dönemlerinde çok anlamlılık sorunsalına dikkat çekme ve örnek teşkil etme amacı gütmektedir. Anlam değişimlerini ve nedenlerini saptama dilin tarihî seyrinde, yaşayan kullanımı olmaması nedeniyle oldukça güç ve mukayese isteyen bir süreçtir. Bu tip çalışmalarda yalnızca dil ögesinin kendi metinlerinden tespiti yetmemekte, doğrudan kopyalama dâhil temas hâlindeki dillere dair benzer kodların ele alınması da gerekmektedir. Öte yandan sözcüğün farklı dönem ve sahalardaki anlamının zaten sınırlı olan tarihî metinler üzerinden tespiti, Türk dilinin çağdaş kollarıyla beraber karşılaştırmalı anlam çalışmalarına da doğrudan veri sağlamaktadır.

Bu sözlük denemesinin tanıklarının elde edildiği metinlerden Mukaddimetü'l-Edeb'in dizininde *tut-* fiiliyle dizimli olan yapılar madde başında gösterilmiş, birinci kısımdaki isimlerin

madde başı olduğu bölümlerde anlam verilmeden birleşikler sunulmuştur. Tut- madde başında otuzu eş dizimli toplam elli kullanım belirtilmiş, madde maşu anlamı olarak “tutmak” verilmiştir (Yüce, 1993). Harezmi Türkçesi Kur’ân Tercümesi’nin dizininde tut- fiili için altı anlam verilmiş, eş dizimli yapılar madde başında gösterilip isim+fiil biçimindeki bu birleşikler, ilk kelimenin madde başı olduğu satırlarda anlamlandırılmıştır. Bu dizinde eş dizimliler hariç seksen sekiz kullanım tespit edilmiş ve şu anlamlar gösterilmiştir: 1. tutmak, almak 2. edinmek, kabul etmek 3. (Tanrı) (eş) edinmek, (eş) sahibi olmak 4. yakalamak 5. kapsamak, kuşatmak 6. fethetmek (Şimşek, 2020b). Mu’inü’l-Mürîd’de tut- fiilinin elli üç kullanımı saptanmış, on üç farklı eş dizimli kullanım (Rûze ile eş dizimli iki kez, toplam on dört kez.) gösterilmiştir. İsim kısımlarının madde başı olduğu bölümlerde de bu birleşikler anlamlandırılmadan gösterilmiştir (Toparlı ve Argunşah, 2008). Kısasü’l-Enbiyâ’da tut- fiilinin 370 kullanımı tespit edilmiş ve gramatikal dizinde kodlanmıştır (Ata, 2019b).

Aşağıda maddeler hâlinde dizilip tanıkları verilmiş olanlar -birinci anlam hariç- tut- fiilinin bu dört eserdeki kullanımının karşıladıkları kavrama göre yan anlam görünümüdür. Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlüğü’ndeki anlamlar öncelenmekle birlikte sıralama sıklık temelinde değiştirilmiş, tespit edilemeyen anlamlar çıkarılmış ve bulunmayan kavram karşılıkları, sözlüğün üslubuyla uyumlu olacak biçimde tasarlanmıştır. Tanık cümlelerin yazımında birlik gözetilirken bazı karakterlerin gösteriminde yayıncının tercihi korunmuştur. Harezmi Türkçesinde tut- fiilinin karşıladığı kavramlar aşağıdaki biçimde tasnif olunmuş ve cümelerle tanıklanmıştır:

1. -i Elde bulundurmak, ele almak:

HKT-225b-6 Yalavaç °aleyhi’s-selâm Ka°be çapugınıḡ halkasını (7) elinde tuttu.

KE-183r-14 Men Ka°be’ge barıp Ka°be’niḡ halka-(15)-sın tutayın.

2. -i [36] [HKT-8; KE-17, ME-8; MM-3]Varsaymak, öylece kabul etmek, öylece bilmek:

HKT-170b-4 [...] yime yalğan tuttılar yime uğı bardılar hevâlarına.

HKT-213a-6 [...] aydılar biz Muḡammed’ni mundaḡ osal tutmaḡay-miz.

HKT-35a-7 [...] ḡaḡıḡat üze anlar kim küfr ketürdiler kıkırılurlar Tanḡrı’niḡ düşmen tutmaḡı uluḡraḡ turur sizniḡ düşmen tutmaḡıniḡızdın.

HKT-358a-18 [...] taḡı Berât süresini bir tutarlar [...]

HKT-97b-12 Ḥā-mıḡm-ni Küfelıḡlar āyet tutarlar.

HKT-202a-2 Körmedıḡız mü anlarını kim dost tuttılar erenlerini ki öfke kıldı, Tanḡrı anlar üze ermes anlar sizdin.

KE-195r-1 [...] ammā Ebā Bekr unaşmasdın burun Resül’ni rāstḡa tuttu, imān keltürdi.

KE-44r-20 Nemrüd kelip kök taḡrısin (21) öltürdüm, tēp ḡanlıḡ oḡnı körgüzse ol sözni könige tutup yana kāfir boldılar.

KE-120v-5 Ey Müşı, seni köni tutmaz-miz Tanḡrı’nı āşkāre körmegünçe.

KE-154v-3 Yünus İblış sözin rāst tutup öwkelep ḡatunı birle oḡlanların (4) alıp yazıḡa çıktı.

KE-145r-18 [...] kim munı revā tutsa şeyḡānnı yalavaçlıḡa revā (19) tutmuş bolur.

KE-211v-7 [...] ḡabzasını ḡabzası birle, kirişini kirişı birle tüzün tēḡ tutarlar [...]

KE-212v-2 [...] ammā sēn bu kün mūtī[°] tēdin ērse men hem mūtī[°]ğa tuttum.

KE-198v-9 Uluğ yaşlıqlarını ağırladı, kiçig yaşlıqlarını yarlıkadı, ğarīblerni fakīrlerni özindin (10) ilgerü tutdı.

KE-200r-4 Kim °Ömer'ni düşman tutsa Allāh-(5)-nı düşman tuttı.

KE-T162a-12 Bu kılını dürüst tutmazlar.

KE-39v-9 Ol rüzgārda nücüm °ilmi yawlaq ğālib ērdi, i°tibār (10) tutar ērdiler.

KE-249r-18 Bu işler kāmūğ bolğusı, bolğunı bolmış tutğıl, (19) kelğünü kelmiş bilgil.

KE-185v-6 Resül'ni °Abdü'l-Muṭṭalib °aziz tutar ērdi.

ME-126-6 Dost tuttı anı.

ME-133-5 Kezigini isteyü turdı, ğanīmet tuttı yaraşık vaqıtını.

ME-130-7 Inağ tutdı anı işde.

ME-213-4 Yangıluğ tutdı anıng üze nēmeni, yetgürü tiledi anıng üze nērseni.

ME-83-7 Kertüğe tuttı anı.

ME-5-6 Yalgancı buldı anı, yalganğa tutdı anı.

ME-33-2 Rāstka tuttı anı ayğanı içinde, kērtüdi anğa aytmışınğa.

ME-186-3 Kütlu kördi anı, mübārek tuttı anı.

MM-170-4 [...] şerī°at imin bolsa ma°zūr tutar.

MM-96-4 [...] tokuş koyma mü°min bu nefis birle sēn; °ibādetni şaf tut yanūğnı silāh.

MM-255-1 [...] sağı tutsa yalguz ya arşun kişi [...]

3. -i [17] Uymak, tabi olmak, söz dinlemek:

HKT-103b-10 [...] aydı öz teniñizka baqıñglar neteg törüttim yime boynlarını sizlerke neteg yarlıq tutğan kıldım bu kāmūğnı bildiler yime kirtinmediler.

HKT-185b-7 [...] biz yarattuk sizni nelük üstüvār tutmaz-siz?

HKT-278a-4 Anlar (yazdılar mañga) sözümnı tutmadılar.

HKT-308b-4 [...] yā pend tutğay taķı menfa°at kılğay öğüt.

HKT-47b-8 Müşī'ning nomını tutar erdi.

HKT-317a-10 [...] taķı kulaq tuttı idisiñge taķı sezā kılındı.

KE-57r-15 Meniñ kullarım (16) munça yıldın berü meniñ sözümnı tutsa ērdiñiz sizlerge emgek, bela tēgmegey ērdi

KE-58r-6 Tanğrı yarlıkıñga (7) boyun sunğıl, yarlıq tutğıl.

KE-181v-13 Fā-ğsilü'ning emrini tut hāfizü hükmin küder, andın anıñ ümmeti bol tap şahābe şöhetin.

KE-126r-20 Ey Beni İsrā'īl (21) bu buzağuga tapunmañg, siziñ Tanğrıñız Allāh turur, meni edering mañga fā°at tutuñg.

KE-236v-9 [...] ölümni unutmazlar, hıkd ve haseddin (10) irak tursunlar, şerîat ahkâmını berk tutsunlar.

KE-131r-21 ... emrini tutkan...

KE-132v-9 [...] mening yarlıkımını tutmağınlar [...]

ME-131-3 buyruk tutdı / ME-140-7 tutdı buyruğınını

MM-42-1 [...] tut İdi emrini [...]

MM-382-4 [...] tutar erdi baba eren sünneti.

MM-348-1 Şerîat Resül kavli tutğıl yörü [...]

4. -i [12] Herhangi bir durumda bulundurmak:

HKT-288b-7 [...] tağı tonlarını arığ tutğıl.

KE-37v-14 Bu konuğ tutmak töresin halkğa koğğan İbrâhîm.

KE-146r-16 [...] özge küçlüğ boynağularını teñiz tüpinde bağda buğaguda tuttı.

KE-206v-1 Bâğınını nefsdin yırağ tutduğ (2) nefis tilekinçe söz sözlemedi.

KE-104v-2 Ey Melik, Yûsuf erseng bizni mundın artuğ emgetmegil ol (3) qarı atamızı mundın artuğ kağguda tutmağıl...

KE-30r-16 İlahî men olarınğ dîni üze ermez-men, öz dîniñ üze tutğıl.

KE-238r-5 Ey benim dostum, könglünğni ümmetdin fariğ tutğıl.

KE-129r-11 İdi azze ve celle kamuğ yalavaçlarını, arığlarını dâyim emgekde tutkan turur.

KE-48r-4 Säre aydı: Neteg şabr kılayın, seksen yıl boldı (5) meni bu ümîd üze tutar erdiñ.

KE-166r-2 Meni maşhara (3) tutar-sen, men qarı, sen yigit tağı mağa oğlum der-sen.

KE-119v-20 Mûşî yalavaç (21) uyatlığ erdi, öz tenini örtüglü tutar erdi.

ME-227-7 Tek tuttı anı.

5. [7] Olmasını dilemek, istemek:

HKT-168a-8 Anlarınğ şefâatında umanç tutmuş kerek. / umınç tut-

HKT-275a-6 Tamaç tutar mu tigma bir kişi anlardın kim kiwürülse niçmetler büstäninğa?

HKT-262a-5 [...] Tanğrı azze ve celle halklarını yarattı ol siz kim hacet tutar erse anlarğa velîkin yarattı sınağ üçün [...]

KE-201r-6 [...] vaçdeni râst tutup ahîret şevâbını ümîd tutmak [...]

KE-T172b-16 Uminçsizlikda umınç bolur, umınç tutğu yerde umınçsız (17) bolur.

KE-31v-15 Ey Şâlih, biz seni dînimizge kirgey tıp ümîd tutar erdüğ.

ME-85-6 Umsundı anğa, umanç tutdı andın, umandurdı anı.

6. -e, -i [6] Hizmetine almak veya kiralamak:

HKT-285b-6 Tutğul anı sağçı.

KE-224r-15 Ebū (16) Süfyān ewlügi Hind anı terge tuttu. / KE-95r-4 derge tut-

ME-142-8 Yumışlık tutdı aᅇga işletti anı.

ME-112-2 Terge tutdı aᅇga aylıqğa, ayқа terge tuttu anı, aylıq bērdi aᅇga.

ME-139-4 İşletti anı, kündelige tutdı tonrı, künde keydi tonrı.

ME-190-2 Çadır tutup eglendi orunda.

7. -i [6] (Bir şeyin) herhangi bir durumda kalmasını sağlamak:

KE- 46v-1 [...] ulaşı bu saᅇinçda-men, bu eᅇiz kökni tirgüksiz kim tutar.

KE-119v-9 Filistin taᅇlarındın bu munça çerigni başguça taᅇrı tüpindin қamurup kēltürüp
(10) olarınᅇ başları üze tutdı.

KE-66r-8 [...] kēᅇᅇlikde (9) tarlıqda elig açuқ tutmaq [...]

KE-196r-7 Ey °Ömer bu sözni sır içinde tutᅇıl.

KE-T164b-16 Ey meniᅇ (17) boᅇunum, saᅇularınᅇᅇizni terāzularınᅇᅇizni tüz tutuᅇᅇ könilik
üze.

MM-373-3 [...] yētiben batıban fenā baᅇrine; açuқ tutᅇu ēlin cefā zehriᅇe.

8. -e, -i [6] [KE-2, ME-2; MM-2] Bir durumda bulunmak:

KE-2v-5 [...] aşı Moᅇul erken körüᅇ İslām üçün tutdı bekā (6) boldı Resül'ning ümmeti

ME-64-2 Қulluқ birle tünini oyaᅇ tutdı, oyaᅇ keᅇürdi tünini.

MM-318-4 haᅇıqat bu yolda қadem urᅇuᅇı; melāmet cefāğa қақан bāk tutar

9. -e, -i [5] Desteklemek, birinden yana çıkmak, yardım etmek:

HKT-325b-6 [...] kim erse öᅇᅇin kiᅇike elig tutmaᅇay, bu ol kün turur kim isinürler barᅇlarқа
uçmaᅇrı unıturlar.

KE-246v-11 İᅇiyā sen körer-(12)-sen [...] Bizge kimerse elig tutᅇan yoқ mu, buları (13)
bizdin kitergen yoқ mu?

KE-65r-4 [...] oᅇlanlarınᅇni öltürgey-men, ēliᅇᅇ künüᅇ aᅇ aᅇaᅇı (5) altında helāk bolᅇay
taᅇı kızıᅇᅇni tartıp keltürgey-men, köreyin қayu Tanᅇrı'ᅇᅇ sanᅇa elig (6) tutar ērmiş.

ME-65-5 Yıratı anı ᅇerdin, bir yana tutdı anı yamandın.

MM-1-3 [...] ēlig tutᅇuᅇı-sēn arıᅇ bir ü bar; tutulmuşda қayu қatıᅇ bir muᅇa [...]

MM-401-3 Özingе bu til birle vaᅇ aymaᅇım; ērür bı-edeblük velı baymaᅇım; ata zıkrı birle
ᅇimāyet tutup; қarındaᅇlar ara sözüм yaymaᅇım.

10. [5] Beklemek; intizar etmek:

HKT-97b-7 Yana yalavaᅇқа yarlıqadı kim kün tut sen bu қın tükemeki.

HKT-55a-8 [...] üç kün iw içinde turdı köz tutar erdi Cebrılқа.

HKT-253b-5 Apaᅇᅇ seferқа barsa kezıg tutar erdiler, қurа atar erdiler.

KE-249r-3 Allāh taʿālā yarlıkar: Bizni zālimler zūmindin gāfil (4) tēyü bilmeng. Köz tutgıl, efʿālka sezā aʿmālka cezā küni kelsün.

ME-143-5 ʿİddet tutdı tişi.

11. [5] Bir duyguyu taşımak, bir duygu durumunda bulunmak:

HKT-221a-12 [...] yarlıkar yā siler kim kirtinmişler-siz sewüglük tutmaŋglar tanguçılar birle.

HKT-232a-1 [...] kancavı aydı ispās tutayın Qārūn benī İsrāʿīl uluğlarını konuqladı [...]

KE-206r-5 Harem katında turdılar, hürmet tutup basturup kirmediler.

ME-141-2 Hürmet tutdı aŋga, hürmetin saqladı anıŋ.

ME-130-3 Kİne tutdı anıŋ üze.

12. -i [KE-4] Kaplamak:

KE-28v-10 Müsi'niŋ çerigini kördi kim tört yıgaç yer tutup (11) tururlar.

KE-44v-4 Mevlī ʿazze ve celledin çibin çeriginge yarlıg boldı, kamuğ çibinler çıkıp keldi- (5)-ler, ança teŋlig kim küniŋ yüzini tuttılar.

13. -i [4] [HKT-1; KE-3] Gözetmek, bakmak, özen göstermek:

HKT-50a-2 Meryem aydı qayu awurtanı kim siz edgü tutsaŋız ol taqı sizin oğuluŋızını edgü tutgay.

KE-79r-2 Zeliḥā'ğa aydı: Munı edgü tutgıl (3) muŋga edgülik kılgıl, adınların artuqraq ağırlağıl.

14. [4] Tanrı'ya ibadet amacıyla yeme, içme vb. şeylerden belli bir süre kendini alıkoymak, oruçlu olmak:

HKT-199a-3 [...] rüze tutgu / oruç tutmaq kerek.

KE-169v-2 [...] men İdi birle nezr kılip turur-men, rüze tutar-men.

MM-167-2 Qazā nezr-i muḥlak yā şavm-ı zihār; yā keffāret uşbu oruç kim tutar; taş atmazdın aşnu kerek niyyeti.

MM-166-3 [...] yarın tutga-men rüze tēp bilmeki; bu niyyet erür bil kişi öz özin [...]

15. [4] [HKT-3; ME-1] Doğruyu yolda bulunmak, hidayet üzere olmak:

HKT-23b-4 [...] rāstlıq birle kim kim köni yol tutsa öziŋge [...]

HKT-194a-1 [...] ḥaқиkat üze ol çin tutğan erenler taqı rāstlağan tişiler [...]

ME-190-4 Dİnlülük közgürdi, diyānātlıg boldı, dİn tuttı.

16. -i [4] [HKT-2; KE-2] İş görmek, çalışmak:

HKT-213a-9 [...] Yalavaç ʿaleyhi's-selām işleringe aymadı, aydı men bu bağda bu iş tutar-men.

KE-T167b-10 Ol işni Fir'avn'dın yawlaq tuttilar.

17. -i [3] Avlamak:

KE-14v-17 Awladı, bir kargavul (18) tutdı, bir bürgüt tutdı.

KE-144v-14 [...] bu kün niçe balıq tutsaq sanğa bēreling, tēdiler.

MM-232-3 [...] biliş awnı kim tutsa bolur anı; ra'ıyyet vezir bēg kerek sultānı; veli aş tōkerler nē kim aw tutar [...]

18. -e, -i [3] Bir yere yaklaştırmak:

KE-28r-10 Tağlar üze (11) oturup tengizge ēlgin sunup balıknı alıp küngē karşı tutup söklüp yēyür (12) ērdi.

KE-T172b-11 Mūş çöp aldı, yığaç (12) uçınga bağladı, otka tuttu, yakılmadı.

KE-139r-11 Men (12) bularnıng uluğı-men, uluğ ra'ıyyetlerge müşfik kerek, belā kelmişde özini belāga tutğu kerek.

19. [3] Gücü yetmek, tahammül etmek:

HKT-22a-5 [...] Yalavaç keldi bir ağır sü birle andağ kim siler anğa küç tutmağay-siz.

KE-121v-17 Hāqıqat (18) bildi kim seni kimerse körmes ērmiş, ferışteleringe tākāt tutmağan sēni neteg körer.

KE-118v-15 [...] kün ısığığa tākāt tutmaz boldılar, yalbardılar.

20. -i [3] Ele geçirmek, yakalamak:

HKT-52b-1 [...] taķı buyurdı kim qayı yirde kim Mūş'ni tutğay-siz, (2) maŋga keltürünğler <anı> öldüreyin.

KE-71r-14 İbrāhım-i Hālilni mancınıqğa urup otğa atmışda (15) Sidretü'l-müntehi'din qanat toķıp otğa tüşmezdin aşnu tutdum.

KE-83v-13 [...] tutayın tēp qava çıqtım.

21. -i [3] Hükmetmek, hüküm sürmek:

HKT-31a-13 [...] bir yalavaç çıqğay uluğ ajunni kün toğardın kün batarğa tegi tutğay.

KE-4v-21 Qaçan Mevlı ta'ālā [5r]-(1) dünyānı yaratdı ērse yer mülkini quşlarğa bērdi. Yēti miŋ yıl quşlar tutdılar.

KE-37r-15 Hūd ve Şālih'de kēdin bar mülk talaştı. °Arab'da ēng ilki tūkel °ālemnı tutğan (16) Nemrūd bin Ken'ān ērdi.

22. -i [3] (Ad) anmak:

HKT-309-2 Yād tutğay anı, atarğay anı.

KE-231v-5 Tanğrı tuta anı yād kıldı.

KE-246v-7 İdi °azze ve celle atın tuta anı yād kıldı.

23. -i [2] Sunmak:

KE-88r-14 [...] ol üzümni sıkıp suynı ayaqğa salıp melikge ayak tutardım.

KE-202r-11 Ğılmān ve Vildān şarāb-ı t̄ahūr tutqaylar.

24. [2] Toplamak, kitleyi bir araya getirmek:

KE-124v-15 [...] Mūsī meclis tutar yērdē (16) ḥalk̄ qaşında ayġıl.

KE-168r-6 Zekerıyyā ḥalāyıkğa (7) vaʿz etip meclis tutar ērdi.

25. -i [2] Huy edinmek, alışkanlık edinmek:

ME-187-1 ʿĀdet tutdı nērseni.

MM-364-2 [...] zikir birle zākir ḥuzūrğa tēger; ḥuzūrnuḡ nişānı köñül üns tutar.

26. [2] Matem hâlinde olmak:

ME-35-8 Yasladı tişi cüfti üze, bezekin qoydı ʿavrat taqı yas tuttu.

KE-239r-4 Bu vaşıyyetlerni kıldı, kelime aydı, cān bērdi, şahābeler taʿziyet (5) tuttılar.

27. [2] Dinlemek:

ME-58-5 Kulakın tuttu eşitmek üçün, kulak qoydı eşitmekge.

KE-219r-18 Resül ʿaleyhi's-selām aydı: Kulakıngnı māngā (19) tutġıl.

28. -i [2] Yolu kesmek, ilerlemeye mani olmak:

KE-154v-18 İdi ʿazze ve celle yērgē ērkliḡ Şarşāʿil atlıġ feriştege yarlıġ tegürdi: Maqdisğa barur (19) yolnı tutġıl, Yūnus anda barماسun.

KE-140r-1 Andın soḡ anı al birle bu dıvler busup tutğan yērgē (2) kēltüreyin.

29. [2] Bir yere doğru ilerlemek, yol almak:

KE-174v-11 Yol tutup maġribğa bardı, maşrıqğa hem andaġuq yol tutup bardı.

KE-225v-5 Andın köçtiler ērse ḥaber keldi, Mekke ḥalkı kamuġı çıkıp yol tuttılar.

30. -i [2] Bırakmamak:

HKT-81a-12 [...] yalavaqqa kirtindiler yime namāznı aḍağın tuttılar.

KE-236v-12 Bēş namāznı aḍağın tutsunlar.

31. -i [2] Bir işi herhangi bir anlayışla yapmak:

KE-201r-6 [...] vaʿdeni rāst tutup āḥiret şevābını ümīd tutmak.

MM-386-1 [...] kademni ḥaḳıqat üze rāst tutup; kamuġ nūr u zulmet ḥicābın ötüp [...]

32. -i [1] Yanında bulundurmak, alıkoymak:

HKT-51b-8 Mūsī Kıbtılıġ qatıngā bardı, qoldı kim Benī İsrāʿillıġnı (9) Kıbtılıġ elgindin alsa Kıbtılıġ qatıġ tutmuş erdi.

33. -i [1] Bir yeri madden veya manen sahiplenmek, yer edinmek:

HKT-29b-4 [...] mīrāş birdi bizke yirni orun tutarız uçmağdın nirde kim tilese.

34. -i [1] Hürriyetinden yoksun bırakıp bir yere kapamak, tevkif etmek:

KE-40v-21 İbrāḥīm'ni ağır kişen [41r]-(1) birle baġlap ēw içinde tutar ērdiler.

35. -e, -i [1] Bir hâle büründürmek:

KE-200v-14 Resûl'ğa münkir êrdiler. Sübhâna'llâh bir pâre yığaçnı altunğa tutup tanğrı tutundılar.

36. -i [1] Benimsemek, beğenmek:

KE-67v-14 [...] bu Râhil oğlınğa tap ermes mü-miz kim atamız anı artuğ sewüp artuğ tutar.

37. -i [1] Bir şeye değer vermek:

KE-203r-2 Resûl sözün hesâbğa tutmadılar.

38. -i [1] Gereğini yapmak, yerine getirmek:

KE-172v-8 Ey üstâd anam vaşiyetin tutmadıng.

39. -e, -i [1] (Kendini) bir hâl üzere göstermek:

ME-199-3 Özin bilmezge tuttı, biligsiz körküzdi kendü özin.

40. -i [1] Kapatmak:

KE-156r-20 Elgi birle (21) közin tuttı.

41. -i [1] Bir yerde kalmasını sağlamak, muhafaza etmek:

KE-227r-10 Ol bitig bu kün cühüd-(11)-larda bar, Emîrû'l-mü'minîn °Alî razîya'llâhu °anhu hıttı birle anı teberrük üçün tutup mübâhat kılırlar.

42. -i [1] (Bir durum) peyda olmak, ortaya çıkmak:

KE-151r-10 [...] bir kün kıoptı, yatur yeringe barurda (11) ağık tutdı, tayağınğa yapuştı.

43. -i [1] (Bir yeri) zapt etmek, fethetmek:

HKT-219a-3 Yalavaç şalla'llâhu °aleyhi ve sellem Mekke'ke uğramış erdi, Mekke'ni tutmak (4) üçün.

44. -i [1] Kendine mukayyet olmak, (birini, bir şeyi) zapt etmek:

KE-T154b-2 [...] közinge yawlak körklüg köründi, taşka çıktı, özini tuta bilmedi.

45. -i [1] Bir şeyi belleğe yerleştirmek:

KE-165r-18 Bu °Üzeyr olarınğ arasında êrdi, Tevri't'ni yâd tutar êrdi.

46. [1] Toplanmak, bir araya gelmek:

KE-68v-5 Tal yığaçlar minberinde tütü kıuş meclis tutar.

47. [1] Dost edinmek:

HKT-15a-4 [...] tağı anıng birle dostlık tuttı.

48. [1] (Bir hastalık veya duruma) bürünmek:

ME-25-5 Ulam tuttı anı bezgek.

49. [1] Fal bakmak:

ME-189-3 Kıutsuz yora tutundı andın, yawuz fâl tuttı andın.

50. [1] Aldatmak:

KE-35r-20 Bu söz yalğan turur, Şâlih sizni füsüs tutar, tedi.

51. -i [1] Para toplamı ...-e varmak, değeri olmak:

MM-188-1 Nişâb bolsa ewrülse bir yıl tamâm; (2) zekât kılsa mâlı içinde harâm; (3) nişâb ‘ayşî esbâblarında kedin; (4) yegirmi bu altun tutar yıl ulam.

Sonuç

Bu çalışma kapsamında tut- fiilinin Harezmi Türkçesini temsil ettiği varsayılan dört eserde elli bir anlamda kullanımı tespit edilmiştir. “Varsaymak, öylece kabul etmek, öylece bilmek” anlamı otuz altı tekrarla en sık kullanılan yan anlamken “uymak, tabi olmak, söz dinlemek” on yedi, “herhangi bir durumda bulundurmak” on iki kullanımla üç ve dördüncü yan anlam olarak tanımlanmıştır. Otuz ikinci anlamdan itibaren toplamda yirmi yan anlam ise metinlerde birer tanık cümleyle geçmiştir. Bunlardan bazıları tut- fiilinin “para toplamı ...-e varmak, değeri olmak” manasındaki elli birinci maddesi gibi bağlam esaslı görülebilecek anlamken büyük bir kısmı eş dizimlilik sonucu yād tut-, fāl tut- vb. örneklerdeki gibi birleşik niteliğindeki yapılarıdır.

İncelenen metinlerde, tut- fiilinin iki veya bir tanıklı anlamları dışarıda bırakılırsa üç yan anlamı (iki, üç ve dokuz) dört metinde, sekiz yan anlamı (dört, beş, altı, yedi, sekiz, on, on bir, on dört) ise üç metinde tanıklanmıştır. Üç tanığı bulunan yan anlamlar -on sekizinci anlam hariç- en az iki ayrı metinde kullanılmıştır. Tek tanıklı anlamlarda ise derlem göz önünde bulundurulduğunda farklı metinlerden anlamlara ulaşılabildiği söylenebilir. Bu çeşitlilik, çalışmanın varsayımı olarak sunulan tut- fiilinin Harezmi Türkçesi metinlerinde bir fiil sözlük birimi olarak çok anlamlılığı yansıtmaya ölçütlüğünü de kuvvetlendirmektedir.

İkinci anlamda eş dizimli yapılar, Türkçe veya alıntı bir isim unsuruyla kurulu, isim unsuru eksiz veya yönelme durumundaki biçimlerdir. *Bir şey olarak kabul etmek, bir şey saymak veya bir şeye saymak* biçiminde Türkçeye aktarılabilecek bu yapılarda alıntı sözcüklerle kullanımın yanı sıra aynı metinde veya diğer metinlerde Türkçe sözcüklerle kaşılıklarına da yer verilmiştir: KE rāstğa tut-~könige tut. Bir metin içinde bu eş dizimlilerin zıtlık üzerinden tanıklandığı da saptanmıştır: ME kertüğe tut-~yalğanğa tut-. İncelenen metinlerde eş dizimli unsurun isimsi olduğu bir cümle tanıklanmıştır: KE-249r-18 Bu işler kamuğ bolğusu, bolğunu bolmış tutğıl, (19) kelğünü kelmiş bilgil. Bu cümlede bil- ve tut- fiillerinin benzer dizilişle kullanıldığı görülmekte, dizimin yanı sıra bağlama dayalı anlamlandırma da dikkat çekmektedir.

İncelenen fiilin üçüncü anlamındaki “uymak, tabi olmak, söz dinlemek” ve yirmi yedinci anlamındaki “dinlemek” arasında kullanılan birleşikler bakımından benzerlik bulunmaktadır. Birleşimin içeriği ve deyimleşmenin niteliği metinde bağlamla ayırt edilebilmektedir. Üçüncü anlamda boyun eğmek biçiminde de aktarılabilecek anlam, yirmi yedinci maddedeki tanıkta *êşit-fiili* ve *kulağ koy-* birleşimiyle birlikte kullanıldığı için farklı anlamlandırılabilir. Bu iki farklı anlamdan yirmi yedincide isim unusunun ekli nesne durumunda olması da biçimlik ayırt olarak gösterilebilir. Üçüncü anlamın kullanım sıklığında metin konusunun etkili olduğu görülmektedir. ME’de bir kez geçen ifade, dinî içeriğin yansıması niteliğinde HKT’de altı, KE’de yedi, MM’de üç kez kullanılmıştır.

İlk üç anlam gibi dördüncü anlamda da fiil ve içinde yer aldığı birleşikler nesne almaktadır. Dördüncü anlamda tut- fiilinin eş dizimli olduğu yapıların eksiz hâlin yanı sıra edat grubu veya

bulunma durumunda oldukları görülmektedir. Benzer kullanım tut- fiilinin yedinci anlamında da bulunmaktadır.

Nesne almayan birleşiklerin kullanıldığı beşinci anlamda *umanç~uminç*, *ṭama*⁶, *ḥācet*, *ümīd* isimleriyle oluşan yapıların kullanımı tanıklanmıştır. İncelenen metinlerde bir kavramı karşılamak üzere ortak bir fiille Türkçe ve alıntı isim söz varlığının zengin kullanımına yer verildiği görülmektedir.

Harezm Türkçesinde tut- fiilinin altıncı anlamının birleşiklerin istemi düzeyinde çeşitlilik gösterdiği saptanmıştır. *Terge~derge tut-*, *kündelige tut-* gibi yapıların geçişliliği karşısında ME-142-8 *yumışlık tutdı anğa işletti anı* cümlesinde birleşimin yönelme durumu olduğu görülmüştür. Benzer kullanım fiilin isim unsuruna göre oluşturduğu birleşikte yönelme veya belirtme durumlu tamlayıcı isteyen sekiz, dokuz ve on sekizinci anlamlarda da tanıklanmıştır.

İncelenen fiilin onuncu anlamını oluşturan birleşimin üç metinde, dört farklı isim unsuruyla (kün, köz, kezig, ʿiddet) beş tanıkta kullanımı tespit edilmiştir. Kavram karşısında gösterenin zengin kullanımına “bir duyguyu taşımak, bir duygu durumunda bulunmak” biçiminde açıklanan on birinci anlamda da rastlanmaktadır. İki tanık cümlenin gösterildiği on ikinci anlamda eş dizimliliğin yanı sıra bağlam esaslı kazanılmış anlam söz konusudur. On üçüncü anlamda ise öncekilerden farklı olarak dizimi yalnızca *edgü* sözcüğüyle sınırlandırılmış bir gösteren mevcuttur. Benzer gösteren sınırlılığı, dinî bir terim olmasıyla açıklanabilecek rûze ve oruç sözcüklerinin birlikte kullanıldığı on dördüncü anlamda da görülmektedir. Buna karşılık on beşinci anlamda iki farklı metinden tanıklanmış dört cümlede tut- fiiliyle eş dizimli olan üç ayrı isim kullanımı söz konusudur. Yirmi ve yirmi birinci anlamlarda üçer cümlede, yalnızca bağlam esasıyla teşkil edilmiş anlam tanıklanmıştır.

Bu çalışmada, Türk dilinin yalnızca bir dönemini ve sadece dört metinle sınırlandırılmış örneğini esas alarak tut- fiilinin çok anlamlılığı tanıklanmış ve değerlendirilmiştir. Bir makale boyutunda olan bu dar kapsamlı çalışmada dahi bir sözlük birimin derlem ve bağlam esaslı tasnifte ne denli yapı ve anlam çeşitliliğiyle kullanıldığı ortaya koyulmuştur. Deneme niteliğindeki bu makalede vurgulanan Türk dilinin tarihsel sözlüğüne yönelik, dönem ve saha ayırtıyla başlayıp sonradan bir bütüncenin oluşturulacağı, metin bağlamı esaslı projelendirilmiş bir çalışmanın gerekliliği görülmektedir. Zira bu makalede, araştırmacının bireysel çabasıyla anlamlandırılan birimler muhakkak ki farklı değerlendirme süreçleriyle ölçünlüleştirilmeye muhtaçtır. Ayrıca bugüne kadar yayımlanmış tarihî metinlerin Türkçeye aktarım faaliyeti, bu sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Extended Abstract

Historical dictionaries include the development and changes in the expressive possibilities and vocabulary of a language in terms of morphological, syntactic, and meaning throughout history. In grammatical index and dictionary studies of historical texts of the Turkish language, meanings that are often repetitive or shown holistically in a single entry do not serve the historical dictionary of the language, making it impossible to track meaning changes and their causes. The expansion of a word's capacity to meet concepts, i.e., its polysemy, is the manifestation of production in the semantic dimension in the historical process of the language and its different variants. Therefore, meaning changes as a way of production have been taken as the basis within the scope of the research. Words can expand their scope and meet new concepts through transfers

and based on frequency of use, for the purpose of easy and effective expression, beyond their denotational meanings based on arbitrary associations. This situation is the acquisition of connotations by the word. Connotations can bear individual traces as well as social traces with their associative codes. The fact that a signifier points to more than one signified due to context, idiomatization, metaphorical use, association, and other reasons, i.e., having connotations, is termed polysemy in the literature. In this research, the polysemy of the verb "tut-" was examined considering its uses in Khwarezm Turkish, and the data obtained based on the corpus was designed as a dictionary entry. In this qualitative research using the document analysis method, four manuscripts were selected to reflect Khwarezm Turkish in different text types: *Kıyasü'l-Enbiyâ*, a narrative text that is mostly prose; *Mu'înü'l-Mürîd*, a verse text; *Mukaddimetü'l-Edeb*, a text containing systematic sentences prepared for language teaching; and the Khwarezm Turkish Quran Translation, which is an interlinear work created based on the translation of text sentences. The research is limited to these four works that have the ability to represent Khwarezm Turkish. Additionally, it was assumed that the verb "tut-" could be considered a criterion in terms of reflecting polysemy in Khwarezm texts, as its frequency and variables were determined in the preliminary examination. Witness sentences for the headword verb "tut-" are presented in a way that reflects the meaning and with witnesses from all identified texts. A dictionary entry has been designed with the example of the verb "tut-" to draw attention to the problem of polysemy in historical periods of the Turkish language and to set an example.

In vocabulary research, it is observed that lexical units in both lexicology and lexicography fields encompass not only word-level structures but also non-grammatical compounds. In this direction, expressions that exhibit syntactic appearance such as collocations, compounds with different qualities and functions, and idiomatic structures in the formation of connotations have been exemplified under a single heading as long as they convey a common concept. If there is an independent meaning in an idiom that includes the verb "tut-" but does not overlap with other entries - this should also be a valuable criterion in idiom classification - it has been expressed as a new connotation.

The meaning "to assume, to accept as is, to know as such" is the most frequently used connotation with thirty-six repetitions, while "to obey, to comply, to listen" with seventeen uses and "to keep in any condition" with twelve uses are defined as the third and fourth connotations. Starting from the thirty-second meaning, a total of twenty connotations appear in the texts with single example sentences. Some of these can be seen as context-based meanings like the fifty-first entry of the verb "tut-", while most are compound-like structures resulting from collocations. In the examined texts, excluding the meanings of the verb "tut-" with two or one attestation, three connotations were attested in four texts, and eight connotations in three texts. Connotations with three attestations were used in at least two different texts. For meanings with single attestations, it can be said that different meanings can be reached from different texts when considering the corpus. This diversity demonstrates that the verb "tut-" reflects polysemy as a verbal lexical unit in Khwarezm Turkic texts, which was presented as the assumption of the study. Even in this narrow-scoped study, which is the size of an article, it has been revealed how a lexical unit is used with such a variety of structures and meanings in corpus and context-based classification. The necessity of a projected study based on textual context, starting with period and field distinctions for the historical dictionary of the Turkish language, which will later form a complete corpus, is emphasized in this experimental article.

Kaynakça

- Aksan, D. (1987). *Türkçenin Gücü*. İş Bankası Yayınları.
- Aksan, D. (2006a). *Türkçenin Sözvarlığı*. Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2006b). *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Engin Yayınevi.
- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi – Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Ata, A. (2019a). *Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş- Metin- Tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2019b). *Rabgûzî Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgin, M. (2006). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Anı Yayıncılık.
- Cruse, D. A. (2000). *Meaning in Language, An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford University Press.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell Publishing.
- Demir, N. (2009). Dil ve Varyasyon. N. Demir ve E. Yılmaz (ed.), *Türk Dili Yazılı Anlatım-Sözlü Anlatım* (ss. 15-24). Nobel Yayın Dağıtım.
- Demirci, K. (2017). *Türkoloji İçin Dilbilim Konular Kavramlar Teoriler*. Anı Yayıncılık.
- Dilçin, C. (1981). Türkiye Türkçesinin Sözvarlığı ve Tarihsel Sözlüğü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 28-29 (1980-1981), 23-38.
- Doğan, N. (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Evans, V. & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Ferdinand De Saussure (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. Berke Vardar (çev.). Multilingual.
- Guiraud, P. (1999). *Anlambilim*. Berke Vardar (çev.). Multilingual Yayınları.
- Günay, V. D. (2007). *Sözcükbilime Giriş*. Multilingual Yayınları.
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim:05.09.2024 12.39)
- İmer, K. vd. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Jackson, H. (2016). *Sözlükbilime Giriş*. M. Gürlek ve E. Patat (çev.). Kesit Yayınları.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kıran, Z. ve Kıran, A. (2013). *Dilbilime Giriş (Dilbilgisinden Dilbilime)*. Seçkin Yayıncılık.
- Kocaman, A. (1979). Dilde Bağlam ve Anlam İlişkileri Üzerine. *Türk Dili*, XXXIX, 397-401.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge, London.

- Nerlich, B. & Clarke, D. D. (2003). Polysemy and Flexibility: Introduction and Overview. B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman & D. D. Clarke (eds.), *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language* (ss. 3-30). Mouton de Gruyter.
- Özkan, M. (2008). *İnsan, iletişim, dil*. 3F Yayınevi.
- Özsoy, S. & Erk Emeksiz, Z. (Ed.) (2013). *Genel Dilbilim II*. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Palmer, F. R. (1977). *Semantics a New Outline*. Cambridge-Melbourne.
- Schlieben Lange, B. (1997). Überlegungen zu Einer Einfachen Systematik der Zuweisung von (Polysemen) Lesarten. Ulrich Hoinkes and Wolfgang Dietrich (eds.), *Kaleidoskop der Lexikalischen Semantik* (ss. 239-247). Narr.
- Shan, J. I. A. & Xiaoqing, J. I. A. (2021). A Study of Polysemy Translation in the Inner Canon of Huangdi-su Wen from the Perspective of Prototype Category Theory. *Sino-US English Teaching*, 18 (11), 338-342.
- Srinivasan, M. & Rabagliati, H. (2021). The Implications of Polysemy for Theories of Word Learning. *Child Development Perspectives*, 15 (3), 148-153.
- Şimşek, Y. (2020a). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.] Giriş-Metin-Dizin) I*. Akçağ Yayınları.
- Şimşek, Y. (2020b). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.] Giriş-Metin-Dizin) II*. Akçağ Yayınları.
- Toklu, O. (2003). *Dilbilime Giriş*. Akçağ Yayınları.
- Toparlı, R. & Argunşah M. (2008). *Mu'inü'l-Mürîd (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ullmann, S. (1962). *Semantics an Introduction to the Science of Meaning*. Basil Blackwell.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim Temel Kavramlar*. Papatya Yayıncılık.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Multilingual.
- Yaylagül, Ö. (2004). Türk Dilinde Çok Anlamlılık ve Nedenleri. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* (ss. 3175- 3186). Türk Dil Kurumu.
- Yıldırım, F. (2012). *Abdal Gizli Dili İnceleme-Sözlük*. Karahan Kitabevi.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çatışma Beyanı/Declaration of Conflict: Çalışmada kişi ya da kurumlar arası çıkar çatışmasının olmadığı beyan olunur. / It is declared that there is no conflict of interest between individuals or institutions in the study.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0